

VATAN KONSEPTINING LEKSIK-SEMANTIK MAYDONLARI

Shodieva Shoxida Inatovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada til birliklarini maydon nuqtai nazaridan o'rganish tilshunoslik uchun ma'lum maydonning aniq chegaralarini belgilab olishga, ajratilgan maydon tarkibiga kiruvchi birliklarni aniqlash va ularning o'zaro leksik-semantik munosabatini belgilashga xizmat qilishini yodda tutish lozim ekanligi borasida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: leksik-semantik maydon, sintagmatik munosabat, tafakkur prizmasi, til sistemasi, paradigma, adekvat, signifikativ ma'no, ekvivalent maydon.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ КОНЦЕПТА РОДИНА

Шодиева Шохиди Инатовна,
преподаватель Джизакского Государственного Педагогического Университета

Аннотация: В данной статье считается, что изучение языковых единиц с точки зрения ареала служит для определения точных границ определенного ареала для языкознания, для определения единиц, входящих в состав выделенного ареала, и для определяющих их взаимное лексико-семантическое отношение.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, синтагматическая связь, призма мышления, языковая система, парадигма, адекватное, значимое значение, эквивалентное поле.

LEXICAL-SEMANTIC AREAS OF THE MOTHERLAND CONCEPT

Shodieva Shokhida Inatovna,
teacher of Jizzakh State Pedagogical University

Abstract: In this article, it is considered that the study of language units from the point of view of the area serves to determine the exact boundaries of a certain area for linguistics, to determine the units that are part of the allocated area, and to determine their mutual lexical-semantic relationship.

Key words: lexical-semantic field, syntagmatic relationship, thinking prism, language system, paradigm, adequate, significant meaning, equivalent field.

Vatan konseptining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash shu konsept doirasida qaraluvchi lug'aviy birliklar, leksik-semantik maydonlar to'g'risida fikr yuritishni taqozo qiladi. Vaholanki, so'zlar semantik maydonini lingvistik-semantik asosda tadqiq qilish ana shu maydonga mansub so'zlarning semantik taraqqiyotini aniqlash va ularning boshqa so'zlar bilan sintagmatik munosabatini ham ko'rsatish imkonini beradi[1]. Aslida bizni o'rab turgan voqelik markazida inson turadi. Tabiat va jamiyatdagi barcha voqealar unga bog'liq holda yuz beradi. Inson olamni o'zicha idrok qiladi, o'z tafakkuri prizmasidan o'tkazib, o'ziga xos tasavvurga ega bo'ladi. Voqelikning inson tomonidan qanday qabul qilinishi, ma'lum tasavvurni, obrazlarni hosil qilishi fanda "olam manzarasi" degan nom bilan yuritiladi. Shu bois ilm-fanda real olam manzarasi, madaniy olam manzarasi, olamning sodda manzarasi, olamning lisoniy manzarasi, olamning folklor manzarasi, olamning mifologik manzarasi, olamning konseptual manzarasi, olamning ilmiy manzarasi, olamning siyosiy manzarasi, olamning falsafiy manzarasi, olamning diniy manzarasi, olamning milliy manzarasi, olamning frazeologik manzarasi, olamning zoomorf manzarasi, olamning fitomorf manzarasi, olamning mualliflik manzarasi, olamning gender manzarasi kabi turli tushunchalar qo'llanila boshladi. Bu tushunchalar olam bilan bog'liq yagona bir sistemani tashkil qiladi va ularning barchasi til vositasida, tildagi mavjud birliklar orqali ifodalanadi. Shunday ekan, olamning lisoniy manzarasi deganda, yuqorida qayd qilingan yaxlit sistemaning bir-birini taqozo etuvchi til birliklari vositasida aks etishi tushuniladi. Lisoniy olam manzarasi doirasida qaraluvchi Vatan konseptini hosil qiluvchi leksik birliklarning paydo bo'lishi, bir maydonga birlashuvi bevosita xalq ijtimoiy hayoti bilan bog'liq. "Har qaysi elat, xalq yoki millatning, shuningdek, ma'lum tilda gaplashuvchi til jamoasining muayyan davrda tildan foydalanish darajasi til sistemasi beruvchi imkoniyat va vositalarni nutqni amaliyotda ishga solishi turli darajada, nutqni ehtiyoj va hayot talabiga ko'ra bo'ladi.- deb yozadi tilshunos E.Begmatov.- Bu ehtiyojni belgilashda tarixiy sharoit, xalqning xo'jaligi, madaniy-ma'naviy hayoti, falsafiy - diniy qarashlari, etnografiyasi, kundalik turmushi muhim rol o'ynaydi. Shunga ko'ra, til tizimining reallashuvi, til normalarining shakllanishi va rivoji har bir tilda o'ziga xos kechadi. Natijada bu jarayon umuman tilning rivojiga, uning strukturasi takomiliga, til sistemasida yuz beruvchi jarayonlarga ta'sir etadi"[2]. Ko'rinadiki, til sistemasining leksik sathi bevosita nolisoniy voqelik bilan bog'langan. Tilning lug'aviy tarkibi,

nutqning turli ko‘rinishlari, til grammatik qurilishining o‘zgarib turishi avvalo, inson omili bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular insonni o‘rab turgan voqelikdagi barcha jarayonlarni, tabiat va jamiyatda yuz beradigan barcha voqea-hodisalarni, narsa va predmetlarni, shuningdek, insonlar o‘rtasidagi turli aloqalarini aks ettiradi. Shuning uchun og‘zaki va yozma nutqimizda qo‘llanuvchi leksik birliklar tilning leksik-semantik sistemasida birlashadi va farqlanadi. Semantik umumiylik hosil qilgan so‘zlar, frazeologizmlar, so‘z birikmalari tematik guruhlarda, giporo-giponimik, sinonimik va boshqa paradigmalarda, o‘z navbatida semantik maydonda yig‘iladi. Tilning leksik-semantik sistemasini maydon modeli ko‘rinishida tasavvur qilish mumkin. Aslida maydon “ ichida ularning tizimlashishi va amal qilishi qonuniyatlari namoyon bo‘ladigan ayrim uyushgan bo‘laklar, elementlarning ko‘pligi, birliklar” sifatida tushuniladi[3]. Muhammad Yusuf o‘zining “Vatanim” she‘rida Vatan tushunchasining mazmun-mohiyatini yoritib berish uchun yorug‘ jahon, taxti Sulaymon, yagonam, koshona, ulug‘im, singlim, onam, hamxonam, mehri iliq, Mashrab, tumor, Navoiy, Yassaviy, qo‘riq, Xo‘jand, Muqanna, cho‘pon, cho‘liq, to‘qson olti urug‘, so‘liq, zamin, kun, duduq, quduq, chinor, tumor kabi so‘zlarni qo‘llagan. “Iqror” she‘rida esa Vatan ma‘nosi ota makon, onajon o‘lka, mehribon, bedapoya, go‘sha, qir,tog‘,tandir, tuproq, qo‘zi kabi so‘zlar vositasida beriladi.

Semantik maydonning semantikaning tizimlashuvi usullaridan biri ekanligini e‘tirof etgan olimlarning ko‘rsatishicha, tilshunoslikda katta miqdordagi qarashlar mavjud bo‘lsa-da, ularning hammasi bir yagona fikrga yig‘iladi, ya‘ni har bir tildagi so‘zlar bir-biri bilan mustahkam aloqada bo‘ladi[5]. Semantik maydon strukturasi lisoniy va keyingi yillarda ancha ommalashgan konseptual yo‘nalishlar namoyon bo‘ladi. Semantik maydonning asosiy vazifasi, avvalo, voqelikning ma‘lum bo‘lagini adekvat lisoniy aks ettirishdir. Shu tariqa semantik maydon uni hosil qiluvchi so‘zlar vositasida voqelik bilan aloqada bo‘ladi. Maydon tarkibiga kiruvchi so‘zlar maydon va voqelikni o‘zaro tutashtirib turuvchi zanjir vazifasini bajaradi. So‘zning voqelik bilan munosabati, o‘z navbatida, denotativ va signifikativ ma‘nolari asosida amalga oshiriladi: denotat so‘z bilan ifodalangan realiyalar sinfini ataydi, signifikat esa bir turdagi realiyalarning o‘ziga xos belgilariga ishora qiladi. Leksikani tavsiflashda maydon orqali lisoniy tushuncha tomon harakat qilishda alohida ma‘nolarni umumlashtirib til leksik sostavining bo‘linishini belgilovchi asosiy tushunchalar to‘plamiga ega bo‘lamiz. Bu asosiy tushunchalarga lug‘atlarning mazmuniy tomonini ta‘riflash imkonini beruvchi semantik komponentlar sifatida qarash mumkin[5]. Shu o‘rinda shuni ham aytib o‘tish lozimki, tilshunoslikda maydon tushunchasi faol qo‘llanilayotgan bo‘lsa-da, haliga qadar o‘z barqaror ilmiy tavsifiga ega bo‘lgani yo‘q. “Lingvistik ensiklopedik lug‘at”da lisoniy maydon “lisoniy birliklar (asosan leksik) yig‘indisi, mazmunning umumiylikiga ko‘ra birlashgan (ba‘zan shakliy ko‘rsatkichlar) va tushunchaviy, predmetli aks ettirish yoki belgilangan hodisalarning vazifaviy o‘xshashligi” sifatida tavsiflanadi[6]. Shu o‘rinda til birliklarini maydon nuqtai nazaridan o‘rganish tilshunoslik uchun ma‘lum maydonning aniq chegaralarini belgilab olishga, ajratilgan maydon tarkibiga kiruvchi birliklarni aniqlash va ularning o‘zaro leksik-semantik munosabatini belgilashga xizmat qilishini yodda tutish lozim. Tilimizda maydonning tilda asosiy xususiyatlaridan biri hududiy strukturaga egaligidir. Maydonning an‘naviy elementlari yadro, markaz va periferiyadir. Yadro va periferiyaga ajratuvchi asosiy mezonlar shartlilik, takrorlanish darajasi va yadro komponentlarining semantik to‘lib turishi hisoblanadi[7]. Shu o‘rinda yana bir holatni qayd etish lozim. Semantik maydon nazariyasi va uning birliklarining semantik xususiyatlarini o‘rganagan S.G.Shafikov maydonning oltita umumiy xususiyatini quyidagicha ko‘rsatadi: 1) elementlarning o‘zaro aloqasi; 2) elementlar orasidagi muntazam aloqaning xarakteri; 3) elementning qo‘shni elementlarga munosabatiga bog‘liq holda har bir elementning ahamiyati; 4) barcha tillar uchun yagona, aslini olganda umumiy bo‘lgan ekvivalent maydon asosida yotuvchi semantik struktura xarakteri; 5) har bir tilda tarixiy shartlangan aniq maydonning mavjudligi; 6) har bir tilda hosil bo‘lgan ekvivalent maydonda paydo bo‘lgan semantik strukturaning madaniy-lisoniy o‘ziga xosligi”[8].

Xullas, tilshunoslikda olib borilgan tadqiqotlardagi fikrlarni umumlashtirsak, maydonning uch muhim belgisi bo‘lib, bular dinamiklik, ochiqlik va o‘zgaruvchanlik hisoblanadi. Jamiyat hayotida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar, tarixiy davrlar o‘zgarishi, insonning olamni idrok qilishining o‘zgarishi leksik-semantik sistemaga ta‘sir qiladi, ilm-fan, texnika rivoji tufayli so‘zlar va terminlar paydo bo‘lishi, so‘zlarning yangi ma‘noda qo‘llanishi tufayli yangilari paydo bo‘ladi. Bular hisobiga tilda semantik maydon boyiydi va o‘zgarib turadi. Maydon tilda yangi deb atash mumkin bo‘lgan tushuncha, belgi, hodisa hisobiga to‘lib turadi va ma‘lum tushuncha, belgi va voqelik hodisasi yangi xususiyat kasb etadi. Matnni tahlil qilishda tasvirlangan voqelik, uni maydonga keltirgan tarixiy sharoit, asarlardagi personajlar, yozuvchining ularga munosabati kabi masalalarga alohida e‘tibor berish lozim. Bundan tashqari, tahlil qilinayotgan matnda ma‘lum davr til sistemasining aks etish darajasini ko‘rsatish kerak. Tahlilda diaxroniya (tarixiylik) va sinxroniya (zamonaviylik) ning

chegarasini belgilash, har bir til birligiga shu nuqtai nazardan baho berish lozim bo'ladi"[9]. Bunda tarixiy manbalarda Vatan konseptini ifodalovchi ayrim birliklarning bugungi adabiy tilimiz uchun xos emasligini nazarda tutishimiz lozim bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бегматов Э., Маматов А. Э. Адабий норма назарияси (Адабий норманинг типлари) 11-қисм. Тошкент, 1998. Б. 18.
2. Гаврилов, Ю. М. Семантическое поле как один из способов систематизации семантики [Текст] / Ю. М. Гаврилов // Семантика и прагматика языковых единиц: сб. науч. тр. / Отв. ред. А. А. Горбачевский, Я. Б. Ким. – М.: Душанбе, 1990. – С. 57.
3. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1990. С. 340.
4. Миртожиев М. М. Ўзбек тили семасиологияси Т.: “Мумтоз сўз”, 2010. Б. 15.
5. Новиков, Л. А. Семантическое поле как текстовая структура [Текст] / Л. А. Новиков // Теория поля в современном языкознании: материалы научнотеоретического семинара. – Ч. IV. – Уфа: Башгосуниверситет, 1997. – С. 3.
6. Тарасова, И. А. Структура семантического поля в поэтическом идиостиле (на материале поэзии И. Анненского) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / И. А. Тарасова. – Саратов, 1994. С. 13.
7. Эргашева, М. В. Оламнинг лисоний манзараси ва семантик майдонларга бўлиниши // Молодой ученый. — 2016. — № 3.1 (107.1). — С. 60.
8. Шафиков, С. Г. Теория семантического поля и компонентной семантики его единиц [Текст] / С. Г. Шафиков / науч. ред. Л. М. Васильев. – Уфа : Башк. ун-т, 1999. С. 17.
9. Ўринбоев Б., Кўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили. Тошкент: Ўқитувчи, 1990, Б. 15.